

5/

ARISTOTELÉS NEBOLI FILOSOFOV JAKO MUŽ SVĚTA

Aristotelés, vedle Platóna největší mezi řeckými filosofy, o němž proslulý Wilamowitz říká, že je to muž, jehož scholastika uctívá, zatímco kandidáti, kteří jeho systém biflují ze suchopárných kompendií, proklínají – tento Aristotelés se narodil 384 nebo 383 př. Kr., a to ve Stageirě. Proto se mu říká Stageiran, což je asi tak, jako by se Schellingovi říkalo „Leonberčan“, Nietzschemu „Roeckeňan“ a Fichtemu „Ramenauan“, takže by se psalo: Velký Ramenauan má v Berlíně své proslulé řeči k německému národu.

Co se ovšem týká Aristotela, není však bez významu, že pochází ze Stageiry. Toto město nepřineslo kromě svého filosofa nic pozoruhodnějšího. Významné ale je, že Stageira leží daleko v provincii, někde v Thrákii, a že tedy Aristotelés není jako jeho velký učitel občanem Athén, duchovní metropole Řecka, nýbrž pochází z provincie.

Liší se od Platóna také tím, že nepochází z aristokratického rodu. Ale není také přece jen ledaskdo, nýbrž muž z dobrého domu, syn lékaře, který je dokonce nositelem titulu osobního lékaře makedonského krále. Není nic přirozenějšího než to, že by i Aristotelés měl převzít praxi svého otce, k níž patří i vykonávání řemesla lékárnického, „vyrábění pilulek“, jak to nazývají antičtí autoři. Ale Aristotelés chce jít raději do Athén. Rodina ho nenechá jít, aniž by se otázala orákula, co by měl dělat, a aniž by obdržela božskou odpověď, že tam má studovat filosofii. Nelze domyslet, jak by se vyvíjely duchovní dějiny západního světa, kdyby orákulum odpovědělo jinak.

Majetný otec vybaví syna ke studiu důkladně. Aristotelés klade ostatně po celý svůj život důraz na pohodlný život, na dobrou obsluhu, na solidní domácí vybavení a dobrou stravu, i když se stane filosofem. Jeho současník Diogenés, který je proslulý tím, že místo domu obývá sud, se mu jeví vším jiným než vzorným, neboť, jak píše později, k blaženosti patří, aby měl člověk

dostatečný podíl na majetku tohoto světa. Zdá se ovšem, že se za touto značnou okázalostí neskrývala příliš imponantní postava. Antický informátor dodává: „Byl slabý na nohy, měl malé oči a při mluvení trochu šišlal.“

Tedy tento muž, přicházející ze Stageiry do Athén, se rozhodne věnovat filosofii. Tehdy to neznamenovalo věnovat se odlehlé a podivínské vědě a stát se zakukleným hloubalem. Filosofie je v době Aristotelově velmi rozšířená činnost, protože k ní patří v podstatě všechno vědění a vědy. Každý, kdo chce být státníkem, vojevůdcem nebo vychovatelem, udělá dobře, bude-li se nejdříve zabývat filosofií.

Veliká šance, která se k tomu v tehdejších Athénách naskýtá, se jmenuje Platón. Ten shromáždí kolem sebe ve své Akademii, v posvátném háji Akademově, zástup žáků, s nimiž společně filosofuje. Do této společnosti vstupuje nyní sedmnáctiletý Aristotelés a zůstává tam dvacet let, učí se, diskutuje, ale především se oddává s neobyčejnou pílí knihám. „Čtenář“ byla přezdívka, kterou mu dal Platón. Je pln úcty k mistrovi a tento respekt trvá po celý jeho život. Ještě v pozdním věku říká, že Platón je muž, jehož špatní by ani chválit neměli, ba dokonce, že Platón je bůh.

Nemohlo ovšem nedojít k tomu, aby tak nadaná hlava jako Aristotelés nedospěla k vlastním filosofickým myšlenkám a aby mohla souhlasit se vším, čemu stárnoucí Platón učil. Ten se na to dívá s tichou resignací: „Aristotelés vyrazil proti mně, jak to činí malá hříbata proti vlastní matce.“

K otevřenému konfliktu dochází až po Platónově smrti. Nikoliv však Aristotelés, nýbrž jiný, méně významný, je jmenován hlavou Akademie. Aristotelés je rozladěn, odejde a najde si nové útočiště u jednoho maloasijského knížete, který je upřímně nakloněn platónské filosofii a svůj filosofický postoj zachovává i ve smrti. Neboť když je přepaden Peršany a odsouzen k smrti na kříži, vzkazuje ještě z vězení svým přátelům, že až do svého konce neučiní nic, co by bylo nedůstojné filosofie.

Aristotelés mezitím opustil residenci tohoto knížete. Nyní dochází k druhému významnému setkání jeho života. Jestliže se v Athénách setkal s největším filosofem, narazí v Makedonii na největšího politického a vojenského génia, na Alexandra Velikého. Ten tehdy nebyl ještě tak velkým, nýbrž třináctiletým chlapcem, a Aristotelés se nestává jeho politickým rádcem, nýbrž jeho vychovatelem. Nevíme téměř nic o tom, jaký vliv mělo filosofovo pedagogické umění na vývoj nastávajícího státníka a voje-

vůdce. Nicméně je to zvláštní představa, že po několik let moc a duch ve své nejvyšší formě žijí pospolu: příští podmanitel světa a muž, který v universálním smyslu dobyl duchovní kosmos.

Ovšem úřad, který Aristotelés zastává, není zcela bezpečný. Jeho následovník v úloze vychovatele královského prince – nedá se už přesně zjistit zda právem či neprávem – je zatčen jako spiklenec, poté bez jakékoliv péče převážen, celý zavšivený, v železné kleci po celé zemi a nakonec předhozen lvům. Antické zálibě v klepech posloužil tento chmurný příběh k tomu, aby i Aristotelés byl obviněn z pokusu zavraždit Alexandra jedem. Na tom ovšem není ani zbla pravdy. Mezitím totiž opustil královský dvůr a vrátil se do svobodného města Athén.

Zde shromáždil kolem sebe celou řadu žáků. Setkávali se ve sloupové síni a diskutovali, při čemž se sem a tam procházeli. Athéňané to považovali za tak pozoruhodné, že Aristotelovi a jeho přívržencům dali přízvisko „procházející se – peripatetické“. Dějiny filosofie se k tomu přiklonily a označují Aristotela a jeho školu jako peripatetiky, což sice zní vznešeně, ale ve skutečnosti to neznamena nic jiného než „vandrovníci“.

Jak to bývá ještě i dnes běžné, všimají si žáci zvláštností svého mistra. A tak na něm objevují zvláštní charakteristické rysy. Jak je u žáků zvykem, zlomyslně pozorují svého učitele, zvláště když spí, a považují za kuriosní, že si pokaždé klade na žaludek hadici s horkým olejem. Pravděpodobně to měl zapotřebí, neboť mají-li pravdu antické zprávy, zemřel Aristotelés na žaludeční nemoc. Ještě za zvláštější považují jeho žáci metodu, pomocí níž zkracoval Mistr svůj spánek a jak se opět rychle probouzel k bdělému stavu schopnému myšlení. Říkají, že když se ukládá ke spánku, vezme si do ruky železnou kuličku a pod ruku postaví mísu. Když při spaní spadne kulička do nádoby, hluk ho probudí a může pokračovat ve svém filosofování.

Ovšem těmito anekdotami se působení žáků nikterak nevyčerpává. Naopak, Aristotelés je velmi cílevědomě přitahuje ke spolupráci na vlastních výzkumech. Poprvé v evropských dějinách se zde vytváří organizované badatelské společenství.

Dlouho však tento akademický mír netrvá. Alexandrovou smrtí mění se i v Athénách politické poměry. Město se zbavuje makedonského vlivu, a kdo někdy držel s Makedonci, je nyní podezřelý z kolaborace. Na veřejné obvinění Aristotela z politického provinění nestačí usvědčující materiál. Proto se hledá jiný důvod, aby mohl být z něčeho obviněn. Obviní ho z urážení bo-

hů. Aristotelés se vyhne soudu útekem, podle legendy s ironickou poznámkou, že chce zabránit Athéňanům v tom, aby se podruhé – jako u Sókrata – prohřešili na filosofii. Odchází do exilu, umírá krátký čas nato v 63 letech a zanechává podrobný a pečlivý testament, v kterém pamatuje na otroky i konkubínu.

To je tedy život velkého Aristotela. Jestliže uvážíme, co všechno zažil – mnohonásobná změna místa, rozptylující činnost na knížecím dvoře, vyučovací povinnosti nejrůznějšího druhu, nebezpečí a nevráživost – pak se musíme divit, jak se dostal ke klidné práci na filosofických problémech. A přesto u žádného jiného antického filosofa nemáme tak silný dojem, že stále a trpělivě pracuje. Nestará se o sebe a o svůj osobní osud, je zcela oddán věcem a jejich zkoumání. Je charakteristické, že když se dověděl o pomluvě na sebe, řekl: „Když jsem nepřítomen, mohou mne i bičovat.“ Můžeme říci: Je jak učencem, tak i mužem světa. Celý jeho zájem se obrací ke skutečnosti s jejím množstvím jevů. Zkoumá zvířata v jejich podobách a chování, hvězdy, ústavy států, básnické umění i rétoriku. Především se ale ptá na člověka: jak myslí, jak jedná, a jak by měl myslet, ale nezůstává jen na povrchu u pouhého polyhistorství. Při tom všem je Aristotelés filosof, a to znamená, že se ptá na podstatu věcí a konečně i na to, z čeho všechno společně vyrůstá, z čeho vzniká a k čemu směřuje.

Jako výsledek svého bádání zanechává Aristotelés rozsáhlé dílo. Jeden antický autor hovoří o 400 svazcích, jiný dokonce o tisíci, třetí, vskutku pravý učenec, si dal tu námahu a spočítal řádky, které Aristotelés napsal, a dochází přitom k úctyhodné sumě 445 270. Svým velkým dílem se stává Aristotelés zakladatelem evropské vědy; nikoliv ovšem závěry, ke kterým dospěl ve svých přírodovědných spisech, z těch většina zastarala. S obrovskou pečlivostí snáší společně se svými žáky vše, co se ví o zvířatech a co se dá o nich přesnějším zkoumáním zjistit: např. že jsou zvířata, která vznikají jistým druhem praplození z bahna a písku, nebo že myši pouhým lízáním soli se stávají březími, nebo že koroptev se oplodní dechem člověka.

Jak se později obrací Aristotelés stále více k člověku a zkoumá ho z anatomického hlediska, nachází i zde něco zvláštního. Např. že mozek je zcela vedlejší orgán. Sídlo duchovního v člověku je srdce, mozek je naproti tomu pouze jakýmsi chladičím aparátem krve, neboť „zmírňuje teplo a návaly krve do srdce“. Ale přes všechny tyto zvláštnosti ukazuje se velká a pro následu-

jící dobu nanejvýš plodná myšlenka: že se totiž živé nesmí chápat pouze jako nahromadění částí nebo pouze jako mechanický aparát. Živé je organismus, celek, který teprve propůjčuje smysl svému částem.

Přes oblast života obrací se Aristotelovo bádání k celku světa, na nebe, hvězdy, zemi. Ale významnější než tohle je pokus pochopit podstatu přírody vůbec. Tu dochází k objevům, které ovlivňují vědu v pozdějších dobách, především ve středověku, ale i v novověku. Aristotelés navazuje na svá bádání o podstatě organismu. Ten je udržován a řízen jako zvláštní celek tím, že má cíl a účel. Ale cíl a účel nejsou mu dávány z vnějšku, nýbrž je nese od původu v sobě. V čem však spočívá cíl a účel organismu? V ničem jiném než v tom, že usiluje realizovat se v celém rozsahu svých možností. Např. podstata rostliny spočívá v tom, že se snaží uskutečnit okruh možností být rostlinou, že se tedy chce realizovat jako klíček, květ, plod. Pro to razí Aristotelés pojem entelechie, čímž chce říci, že každá živá bytost nese svůj cíl a účel sama v sobě a ten se rozvíjí podle své vlastní zaměřenosti k cíli.

To, co je patrné na jednotlivém organismu, přenáší Aristotelés i na svůj obraz přírody. Vše, co je, usiluje o to, aby se uskutečnilo v plnosti svých možností, k nimž směřuje: celý svět usiluje o svou vlastní dokonalost. V tom spočívá životnost i krása přírody. Svět je proniknut puzením k dokonalosti, ba příroda není ničím jiným než tímto puzením, je ohromným procesem sebeuskutečňování a sebezdokonalování. Tato univerzální teleologie je významnou myšlenkou Aristotelova chápání světa.

To nyní platí především pro člověka. Neboť teď si klade Aristotelés otázku, která již dlouho zaměstnává řeckého ducha: Jak má jednat člověk v soukromém i ve veřejném životě a na čem při lidské existenci záleží. Odpovídá, že i tu spočívá všechno jako v celé přírodě na sebeuskutečňování. I člověka jako všechny ostatní živočichy charakterizuje původní usilování: jde o to, co je pro něho dobré a v čem spatřuje svou blaženost. Ale co je opravdu tím dobrým pro člověka? Co je jeho pravé dobré? Aristotelés odpovídá, že to spočívá v tom, aby co možná nejvíce uskutečňoval a naplňoval to, čím svou podstatou je: Člověk se musí stát v pravdě člověkem. To je jeho pravé určení.

Touto myšlenkou se stává Aristotelés praotcem všeho humanismu, který je pro něho směrníci: „Staň se, čím jsi.“ Taková etika je ovšem možná jen v době, v níž má člověk ještě vědomí, že

je to s ním v podstatě dobré a že je nediskontinuitně začleněn do celku světa. Jinak tomu bude, když se zánikem antiky a počátkem křesťanství pronikne hluboké vědomí ztracenosti lidstva. Aristotelés může ještě říci: „Člověk je svou podstatou dobrý. Jeho mravní úkol spočívá proto v tom, aby uskutečňoval původní dobrotu své podstaty.“

Ovšem toto určení je ještě formální. Neboť se jenom ptá, čím je člověk svou podstatou a čím se proto má stát. Aby to pochopil, pozoruje Aristotelés člověka v jeho odlišnosti od živočichů. Dochází přitom k závěru, že to, co člověka od zvířete odlišuje, jsou duch a rozum, logos. A pokračuje dále: „Jestliže příroda, která nemůže udělat nic nesmyslného, vytváří kromě jiných živočichů ještě člověka, pak to činí proto, aby se uskutečnilo to, co se jen v člověku může uskutečnit – duch, rozum, logos. Tak smysl lidského pobytu zde spočívá v tom, že člověk kultivuje schopnost rozumu jemu vlastní, že se opravdu stává tím, čím je: rozumným živočichem.“

Jestliže Aristotelés spatřuje v logu pravou podstatu člověka, pak není divu, že se neustále snaží prozkoumat tento logos. Nikoliv náhodně vědecké zájmy činí z Aristotela otce evropské logiky, nýbrž skutečnost, že objevuje, že je důležité, aby člověk uskutečňoval logos – tedy svou vlastní podstatu – správným způsobem. Proto je důležité, aby se v tomto logu vyznal.

Ale ani pouhým zavedením logu není podstata člověka ještě dostatečně určena. Musí nejdříve přesněji pochopit, co Aristotelés logem rozumí. Odpověď můžeme najít v řeckém chápání světa a člověka. Logos je pro Řeky schopnost poznávat věci a ukazovat je, otevírat svět. Když Aristotelés říká, že člověk je bytost, která vlastní logos, pak to znamená, že jeho určením je poznávat svět. Nikoliv tedy ovládnutí světa jako v soudobém myšlení. Poznávání světa je pro Aristotela a pro řecké myšlení vůbec smyslem lidské existence.

Z toho je patrné, že nejde o domyšlivost učence, nýbrž o výsledek usilovného přemýšlení o člověku, jestliže Aristotelés ujišťuje, že nejvyšší formou lidského života je forma poznávajícího, nikoliv forma jednajícího. Nad všemi lidskými možnostmi stojí nejvýše vzhled. A jestliže přítomná doba ví ještě něco o vysoké hodnotě vědy a čistého poznání, pak za to děkuje stálému působení této aristotelské myšlenky.

Výsadní postavení poznání vidíme i v samé oblasti jednání. I zde přísluší rozumu vykonávat vládu. Mravné je jen to jednání,

kteřé se nedá slepě ovládat vášněmi, nýbrž to, jímž utvářív člověk vědomě a s rozumem svou existenci. To také – jak se domnívá Aristotelés, syn velmi vášnivého národa – poskytuje jedinou záruku, že člověk sám sebe nezničí. Jenom vřled mu dáív pravou míru.

Ale starostí o poznání věcí, člověka a jeho jednání nedochází Aristotelova snaha ještě svého cíle. Jako filosof si klade nakonec otázku, v čem má svůj základ všechno to, co se rozprostřívá před zrakiem v tak marnotratném bohatství. V čem má svět a člověk svůj pravý původ? Tak naráží Aristotelés na problém, o němž začal řecký duch filosofovat: na otázku po hlubším základu skutečnosti.

Přítom je důležitý onen základní rys, který se objevuje ve všech oblastech skutečnosti: ono všeobecné usilování. Odkud vlastně pochází ten velký, dalekosáhlý pohyb ovládající celý svět? Co udržuje svět v jeho všeobecné pohyblivosti? Nemusí zde být, ptá se Aristotelés, první hybatel, z něhož vychází veškerý pohyb? Vskutku, odpovídá, svět musí být myšlen tak, že má svůj základ v prvním hybateli. A tento první hybatel se sám nesmí pohybovat, vřdyt jinak bychom se museli ptát, čím on je pohybován, a proto by nemohl být prvním hybatelem.

To první nepohyblivé pohybující dá se přesněji pochopit, když pozorujeme to, co je jím vytvářeno. Je to neustálé usilování. Čím však je toto usilování vyvoláváno? Zřejmě jen tím, oč se usiluje, právě tak jako láska má svou příčinu pouze v milovaném předmětu. Tak, mínív Aristotelés, se musí myslet to první nehybné pohybující. Je to ten konečně požadovaný cíl všeho usilování ve světě.

Aristotelés připojuje ještě řadu dalších určení. Vřechno usilování ve světě se vztahuje k sebeuskutečňování. Posledním cílem musí být tedy to nejskutečnější skutečného, čirá skutečnost. Vřechno usilování směřuje ve světě k dokonalosti. Poslední cíl musí být to nejdokonalejší. Co však je nejskutečnější a nejdokonalejší? Aristotelés odpovídá: Božstvo. V něm tedy má svůj základ, svou příčinu a z něho pochází onen základní proud skutečnosti, ono neustálé snažení k uskutečňování a k dokonalosti. „Vřechno, co pochází z přírody, nese v sobě něco božského.“

I pro Aristotela, střízlivého zkoumatele věcí, muže světa, není tedy posledním slovem svět, nýbrž bůh. Ovšem ne Bůh Stvořitel v křestanském smyslu, který z vnějšku vyvolává svět k existenci, nýbrž božství, jako poslední, světu imanentní cíl jeho

usilování. Tuto vzdálenost od křestanského pojmu Boha zřejmě vycítil Martin Luther, když nazývá Aristotela „vypravěčem bajek“ nebo „pokaženým filosofem“.

A přece jde Aristotelés ve své myšlence boha směrem, který umožňuje pochopit, proč se křestanská středověká filosofie k němu odvolávala, ba proč ho dokonce občas označovala jako „připravovatele cesty Kristovy v oblasti přirozeného“. Ptá se totiž dále, jak je třeba ten poslední cíl, božstvo, myslet. A odpovídá: Čím je člověk jen nedokonale, čím je však vřbec nejvyšším na světě, tím musí být božstvo v dokonalosti: logem, rozumem. Aristotelés tak výslovně říká: „Bůh je duch nebo ještě něco nad ním.“

Jestliže je ale božstvo myslícím duchem, spočívá jeho podstata v poznání, pak vzniká otázka, co si myslí. Jistě ne svět. Jinak by byl poslední cíl opět závislý na svém předmětu, na světě a nebyl by tak už posledním cílem. Jestliže ale božstvo nepoznává svět, co je pak předmětem jeho poznání? Aristotelés odpovídá: Nic jiného než ono samo. Božstvo je myšlení sebe sama, jakýsi druh ponořeného nazírání vlastní podstaty. Tímto náhledem dosáhlo řecké přemýšlení o původu skutečného svého nejvyššího vrcholu.

Tak má nakonec myšlení u Aristotela, tohoto střízlivého muže, oddaného světu, náboženské kořeny. Na konci svého života a s pohledem nazpět na neustálou snahu o poznání skutečného vyslovív zvláštní slova: „Čím více jsem odkázán sám na sebe a opuštěn, tím více miluji mýty.“ Kdo dostatečně pozoroval svět, musí se ve věděni nakonec spokojit s božským. To však je, domnívá se Aristotelés, úkol každého člověka. Tak říká na konci své „Etiky“: „Nemá se naslouchat připomínkám těch, kteří říkají, že člověk má myslet jen na lidské a smrtelné jen zas na smrtelné. Máme spíše usilovat o to – pokud je to možné – abychom byli nesmrtelní.“